

РЕЦЕНЗІЇ

НАЦІОНАЛЬНА ПАМ'ЯТЬ І КОЛЕКТИВНА ІДЕНТИЧНІСТЬ*

Дискурс пам'яті став досить-таки поширеним і навіть популярним напрямком наукових досліджень останнього часу. Він вимагає солідної фахової підготовки, адже студії пам'яті своєрідно інтегрують знання багатьох предметів гуманітарного і суспільного циклу. Дослідження пам'яті чи, як їх часто називають на Заході, *memory studies*, мають свою специфіку, що пояснюється як теоретичною базою, так і практичною користю здобутих знань. Вони необхідні для того, щоб вирівнювати стосунки з минулим у сучасному суспільстві. Тому для комплексного вивчення предмета залучаються терміни, поняття та ідеї, взяті з історіографії, культурології, політології, соціології, психології та інших наук.

Досі про студії пам'яті говорили, головним чином, за кордоном, де вже сформувалися певні напрацювання й навіть школи. Цікаво, що активний розвиток *memory studies* пов'язують із пропрацюванням травматичного досвіду Другої світової війни, який багато в чому визначив потребу таких досліджень. Вона, потреба, характеризує різні суспільства – і ті, в яких пам'ять минулого ще жива й представлена реальними спогадами старшого покоління, і ті, які в минулому не зазнали страшних подій, але знають про них із каналів культури – освітніх програм, телефільмів, підручників тощо. Особлива ситуація в західному світі, де частина людей живе у достатку й не боїться більше повторення смертельного досвіду минулого. Незважаючи на те, що мігрантів з Європи, які пригадують Другу світову війну, там небагато, вони все-таки акумулювали певний досвід колективної пам'яті, який сприймається на рівні всього суспільства. Мова йде про книги спогадів, художні фільми, серіали тощо. А це вже другий ступінь пам'яті, на відміну від прямих зізнань свідків та учасників подій, – пам'ять культури. Представники гуманітарних наук, які займаються дослідженням пам'яті, вивчають широке коло питань. У їхньому розпорядженні не тільки усні або письмові спогади, а й усе те, що визначає пам'ять сучасної культури. Тому царина зацікавлення *memory studies* у США та Західній Європі постійно зростає.

Інакше складається ситуація в пострадянському просторі, зокрема в Україні. У нас згаданий напрям досліджень ще відносно новий і мало розроблений. Незважаючи на те, що актуальність таких знань цілком очевидна. І це підтверджує рецензована авторська монографія Оксани Пухонської, яка вийшла друком у відомому київському видавництві «Академвидав», у престижній і відомій серії «Монограф». Нове дослідження цілком логічно стає в ряд праць, які отримали значний суспільний розголос, як-от книжки Володимира В'ятровича, Алли Киридон, Ярослава Грицака, Оксани Кісь, Миколи Рябчука та ін. В Україні проблематика пам'яті має дуже важливе значення й пов'язана не тільки з пригадуванням минулого та образом минулого в колективному уявленні. Більше того, вона певною мірою проектує майбутнє нашої країни, в якому мають бути враховані уроки двадцятого століття. Студії пам'яті допомагають з'ясувати не так правдиву історію країни та народу, як розставити сучасні акценти щодо минулого, зрозуміти його приховані мотиви та механізми, за якими воно є затребуваним для наших сучасників.

Уживання терміну «пам'ять» у сучасному науковому дискурсі неоднозначне, воно проявляє вплив різних тенденцій. З одного боку, це тенденція опосередкованого присвоювання значень через запозичення термінології з інших сфер гуманітарного знання. З іншого боку, це спроби сформувати пам'ять як самостійну категорію наукового пізнання, розбудовуючи для неї оригінальні значення та контексти. Авторка монографії «Літературний вимір пам'яті» намагається ці тенденції поєднувати, однак віддає перевагу другій – формує системний набір термінів та понять, які відповідають її уявленню про пам'ять у літературі. Звичайно, вона сприймає таку пам'ять у її взаємних зв'язках – із суспільною історією, психологією народу, ментальністю, культурною традицією. Концепція пам'яті, яку утворює монографія О. Пухонської, спирається на солідне теоретичне підґрунтя: це знання багатьох західних теорій *memory studies* як класичних, так і сучасних. Проте авторка не лише накладає ідеї західних теоретиків на вітчизняний матеріал, вона шукає того властивого підходу, який дав би можливість розкрити своєрідність національного виміру пам'яті. Саме в цьому простежується новизна праці, її продуктивність, зокрема для майбутніх дослідників, які розвиватимуть заявлені тут позиції.

* Рецензія на монографію Оксани Пухонської «Літературний вимір пам'яті» (Київ : Академвидав, 2018. – 304 с. – Серія «Монограф»).

Завдання, яке поставлено в дослідженні, полягає в моделюванні українського виміру пам'яті. Це означає, що авторка шукає такі форми пам'яті, які відповідали би національній ментальності та культурній традиції українців. При цьому вона не оминає увагою того факту, що свідомість сучасних громадян України значною мірою заражена колоніальними стереотипами, які, відповідно, формують окроєну й спрощену картину пам'яті про минулі події. Так є з найважливішими подіями ХХ століття – революцією, визвольною боротьбою 1918–1920 років, Голодомором 1932–1933 років, а найбільше – з Другою світовою війною. Саме з війною, як доводить О. Пухонська, пов'язані найбільші занедбання в нашій колективній пам'яті. Про ці та інші проблеми досить вичерпно йдеться в першому розділі роботи, де розглянуто теоретичні основи дослідження, подаються основні ідеї праці.

Зміст наступних трьох розділів монографії «Літературний вимір пам'яті» становить аналіз літературних творів під кутом зору проблематики суспільної пам'яті. У полі уваги опиняються численні автори та книжки, написані упродовж майже тридцяти останніх років, тобто періоду державної незалежності України. Це досить великий список: важко знайти помітні явища сучасної української літератури, які авторка монографії обійшла би увагою. У монографії обговорюються книжки Юрія Андруховича, Оксани Забужко, Василя Шкляра, Степана Процюка, Василя Слалчука, Леоніда Кононовича, Бориса Гуменюка, Люко Дашвар, Олени Захарченко та багатьох інших. При цьому авторка відстежує як діахронні, так і синхронні тенденції пам'яті, що проявляються в цих творах. Вона пояснює, чому травма минулого не одразу була проговорена в художній творчості 90-х років ХХ століття, які механізми її заміщення діяли й надалі діють, як герой-індивідуум протистоїть у кращих творах цієї доби колективному стереотипові пам'яті. Треба наголосити, що національний вимір у книжці О. Пухонської набуває цілком чітких і виразних обрисів, він постає як цілісна модель, реалізація якого розтягнена в часі й охоплює кілька поколінь людей.

В основі дослідження Оксани Пухонської системне розуміння проблеми пам'яті і травматичного досвіду. Логічно, що в першому розділі увагу сконцентровано на теоретичних аспектах, які регламентують розуміння колективної пам'яті в сучасному суспільстві. Другий та третій розділи книжки відображають розвиток уявлень про минуле в літературній творчості останніх десятиліть – від пізньорадянського періоду до Незалежності. У четвертому розділі переконливо показано, що з «кінцем історії» (термін Ф. Фукуями) інтерес до минулого не зник, він перейшов в інші форми, які ще недостатньо досліджені й потребують усебічного висвітлення. Доречно в цій частині праці обговорюється досвід Євромайдану як події, що спонукала до повторного осмислення минулого, його критичного сприйняття, а також відновлення тих героїчних культів, які були призабутими. Авторка пише також про «незавершальність війни», аналізує художні твори, що були написані вже в останні роки, коли триває війна на Сході України. Друга світова війна стала в межах нашої епохи поворотним пунктом, який провокує переосмислення минулого досвіду. Питання колективної пам'яті, однак, залишається проблемним і в наш час. Слід конструювати цю пам'ять у новій конфігурації, відповідно до умов сучасної епохи та завдань національного будівництва.

У дослідженні О. Пухонської запропоновано оригінальну методикою реконструкції колективної пам'яті на прикладі літературної творчості наших сучасників. Оскільки таке завдання вирішується в науковій літературі вперше, монографія має незаперечну цінність. Крім великого обсягу практичного матеріалу, тобто широкого охоплення художніх творів періоду Незалежності України, мають значення й теоретичні позиції, заявлені авторкою. Вони мають, як уже згадано, міждисциплінарний характер та можуть прислужитися не лише філологам, а й представникам інших наук.

У висновках книжки справедливо акцентується на тому, що дослідження теми (у широкому значенні цього поняття) не завершене й не вичерпане. О. Пухонська пише: «Отже, запропонована студія відкриває нові аспекти рецепції тоталітарного минулого, вкрай важливі для розуміння сучасних суспільних реалій. Українська культура чи не вперше за весь пострадянський період отримала можливість реального, а не позірного дистанціювання від насильно нав'язаного статусу вторинності. Саме через повернення власної національної пам'яті вона набуває суб'єктності на геокультурній мапі Європи, із якої свого часу була штучно вирвана та модифікована відповідно до імперських, а потім і радянських потреб. Художня література останніх років стає чи не найбільш дієвим інструментом відродження втраченої пам'яті. Як альтернативна дійсність, вона пропонує нові шляхи освоєння історичного минулого, відродження та утвердження національної ідентичності, а також відкриває перспективу повноцінного культурного одужання соціуму від вкрай глибокої тоталітарної травми, котра досі впливає на ментальну поведінку та спосіб думання сучасних українців» (с. 271).

«Літературний вимір пам'яті» – одна з найбільш вартісних книжок, які з'явилися в гуманітарній галузі останнім часом. Вона справляє враження зрілої, вміло написаної наукової праці, що осмислює актуальну суспільну проблему. Авторка відзначається ясним розумінням проблематики та специфіки матеріалу. Вона послідовна у відстоюванні своїх ідей, у наведенні аргументів. Дуже багатою видається палітра використаних джерел, що представлена в бібліографії книжки, але також – у численних цитатах та покликаннях у тексті. Зміст дослідження зрозумілий, логічний та послідовний, висновки чіткі й переконливі. Оксана Пухонська не спрощує предмету свого наукового зацікавлення, вона вважає колективну пам'ять складним і неоднозначним конструктом, який слід розглядати у часовому розрізі та в невпинному розвитку. Інша проблема, яку вона висвітлює, – це співвідношення колективного та індивідуального в образі пам'яті. М. Альбвакс, якого вважають засновником студій над пам'яттю в європейській науці, підкреслював, що кожна індивідуальна пам'ять складається не довільно, а в тісному соціокультурному контексті, під міцним впливом соціуму. «Свої спогади, – писав він, – людина, як правило, набуває, відтворює в пам'яті, пізнає та локалізує саме в суспільстві. [...] Найчастіше я згадую про щось тому, що до цього мене спонукають інші, що їхня пам'ять допомагає моїй пам'яті, а моя пам'ять спирається на їхню пам'ять»¹. Відтак індивідуальна пам'ять зумовлена певними соціальними рамками, які її визначають.

Звичайно, не всі тези рецензованої книжки виглядають однаково переконливими. Дослідниця торкається досить-таки складних проблем, пов'язаних із травматичним минулим та його викривленою репрезентацією в культурі. Травматична пам'ять, про яку вона пише, це досвід негативний і витіснений. І якщо в минулому певні події та спогади замовчувалися, то сьогодні, навпаки, необхідно їх повертати й наново пропрацьовувати. Це дуже непросто, якщо взяти до уваги особливості нашого суспільства, тим більше – у перехідній фазі його розвитку. Наукова монографія Оксани Пухонської, як видно, є реалізацією дуже амбітного й складного завдання – реконструювати чи, краще сказати, заново сконструювати цілісний образ минулого на підставі численних літературних «свідчень». Варто визнати, що це авторці цілком вдалося. Вона охопила солідний обсяг різноманітного матеріалу – як науково-дослідницького, так і прикладного, літературного, – щоб проілюструвати основні ідеї монографії. Працю характеризує зваженість та об'єктивність в осмисленні теми, також досконале володіння сучасними методами аналізу тексту та дискурсу. Авторка має добре вироблену професійну мову, володіє термінологією, її формулювання чіткі й коректні. Висновки праці виглядають логічним підсумовуванням викладеного, вони належним чином відображають специфіку матеріалу та методи дослідження.

З огляду на важливість порушеної проблематики авторська монографія О. Пухонської цінна не тільки як науковий здобуток. Вона містить загальносуспільну компоненту і вписується у стратегію сучасного українського державотворення, що потребує комплексного вирішення багатьох завдань. Створення колективної ідентичності, як доводить О. Пухонська, неможливе без всебічного пропрацювання травматичного досвіду. Ця робота ще чекає на наше суспільство в майбутньому. Монографію «Літературний вимір пам'яті» варто рекомендувати не тільки фахівцям з гуманітарних наук, а й ширшому колу читачів, які цікавляться літературою, історією, політикою пам'яті. Напрацювання авторки монографії мають бути використані іншими науковцями, що представляють суміжні галузі знань. Роботу над національним виміром пам'яті треба продовжувати. Слід розвивати дослідження колективної ідентичності, яка формується під тиском пам'яті минулого, щодо цього немає жодних сумнівів. І рецензована праця стає добрим дороговказом на обраному шляху до зміцнення спільної загальнонаціональної тотожності українців.

*Рецензент – Г. Б. Вонсович,
кандидат історичних наук, доцент*

¹ Хальбвакс М. Социальные рамки памяти, пер. с фр. и вст. статья Сергей Зенкин. – М.: Новое Издательство, 2007. – С. 28.